

79

Մ. ՍՄԲԱՏ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

(DR. M. S. GABRIEL)

1856 – 1919

1939

Ador H. Jacobian

rom

The Author

61/-91.99/ / Բաբրիեւեան /

Փ-50

745

Փափազեան, Ս. Կ.

Ս. Սմբատ Գաբրիեւեան

79

61 (= 91.99) [Գրքի համար]

Կ- 30

Մ. ՍՄԲԱՏ ԳԱԲՐԻԷԼԵԱՆ

(DR. M. S. GABRIEL)

1856 - 1919

A 77518

93 (= 919.81)

284

745

ՊՕԶԱՃԵԱՆ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

BOZART PRESS
LOS ANGELES, CALIFORNIA

1939

1861

ՏՈՔԴ. Մ. Ս. ԳԱՐՈՒԷԼԵԱՆ

TO THE READER

THIS booklet is not a biography, but a character sketch. It delineates an Armenian gentleman whose career it was my privilege to observe at close range. It formulates the conclusions of many years of contact and thought. It goes forth as a loving tribute to the memory of a soul whose ruling passion was the love of Armenia and Armenian humanity. In those who have personally known and loved him it will revive recollections of brave things said and done. To those to whom he is a mere name, I trust and hope, it will bring a new vision,—that of an Armenian Heart which ever throbbed with true patriotism.

(Rev.) M. G. PAPA ZIAN

Fresno, California

February 15, 1939

Օր մը իրեն հարցուցի թէ ինչո՞ւ իր կնոջ մահէն այդչափ տարիներ ետքը դեռ կը նախընտրէ այրի մնալ: «Ես արդէն ամուսնացեալ եմ, եւ Հայք է նոր կնոջ անունը», պատասխանեց, ակնարկելով մեր խօսակցութենէն տարի մը առաջ իր հիմնած թերթին: Հայկական դատին փաստաբանութեան նուիրուած այդ կիսամսեայ հանդէսը՝ որուն միանգամայն խմբագիրն ու հրատարակիչն էր, իր այրի սրտին մէջ գրաւած էր միեւնոյն աթոռը ուր կը բազմի պաշտելի կին մը իր ամուսինին հոգիին մէջ: Մարդը իր բովանդակ էութեամբ Հայ էր: Հայք ոմանք աւելի մարդ են քան Հայ, ուրիշներ ալ յաւէտ գործիչ են քան թէ Հայ, կամ Հայ են՝ գործիչ ըլլալու սիրոյն համար. իսկ այս մարդը այնքան Հայ էր որքան մարդ, եւ գործիչ էր՝ Հայ ըլլալուն համար: «Հարիւր առ հարիւր Հայ» անուամբ անտեսանելի փոքր ընկերութիւն մը կայ երկինքի տոմարին մէջ արձանագրուած. անոր անդամացուցակին մէջ ոսկետառ քանդակուած է Մկրտիչ Սմբատ Գաբրիէլեանի անունը:

Մարդուն կեանքին դադանիքը եւ նկարագրին բանալին այս մէկ հանգամանքն է: Իբր Հայ կ'զգար, կ'ուսանէր, կ'ուսուցանէր, կը գործէր, կ'ապրէր: Մարդիկ եւ իրեր կը չափուէին Հայութեան տեսակէտէն: Ամէն ինչ որ Հայկական է՝ իրեն համար անբընարարելի նուիրականութիւն մը ունէր: Երեսուն երեք տարի Ամերիկայի մէջ ապրելէ եւ Անգղիախօս եւ Ֆրանսախօս հասարակութեանց հետ անմիջականապէս չըլուելէ ետքը այս Հայը տրամադրութեամբ, զգացումով եւ խորհելակերպով այնքան Հայ մնաց որքան այն ատեն երբ Ակնայ մէջ կը բժշկէր կամ Այնթապի մէջ կը վարժապետէր: Երբ կը մտնէիր Նիւ Եորք քաղաքին մէջ իր գրասենեակը ի թիւ 410 Ուէսթ-23րդ փողոց, Ամերիկա դուրսը կը մնար, ինքզինքդ մի փոքր Հայաստանի մէջ կը գտնէիր, եւ կ'զգայիր թէ խօսակիցդ Հայութիւնն է մարմնացեալ: Հայաստանի լեռն ու ձորը, գետը ու մարդագետինը, քարն ու հողը, ծառն ու ծաղիկը, հացն ու սլանիւրը իրեն համար հմայք մը ունէին որուն հաւասարող բան մը Ամերիկայի աշխարհագրութիւնը չէ կարող մատակարարել: Անգղիերէն բառարանը մօտաւորապէս կէս միլիոն

բառեր կը պարունակէ, եւ Շէյքսպիր մատենագրական հրաշք մըն է. առանց այս եղելութիւնները ուրանալու, Գարբիէլեան կրնար փաստաբանել թէ Եզնիկի և Եղիշէի բարբառը գեղեցկութեամբ, կորովով եւ ճկունութեամբ մեծագոյն լեզուն կը մնայ աշխարհի վրայ: Գաղղիական Յեղափոխութեան եւ Ամերիկեան Հանրապետութեան պատմութիւնները խնամով ուսումնասիրած ըլլալով հանդերձ համոզիչ փաստերով կրնար հաստատել թէ Հայաստանի լեռներուն մէջ կղզիացեալ նահատակ փոքր ցեղին պատմութեան մէջ է որ բարոյական ոյժերու յաղթական զօրութիւնը ամենէն գերազանցօրէն 'ի հանդէս կուգայ 'ի տես համայն աշխարհի: Ակն ու Անի իր գիտակցութեան հորիզոնին մէջ աւելի կենդանի իրականութիւններ էին քան Նիւ Եորք եւ Պոսդոն: Մարդը գերին էր Հայաստանի: Եթէ վկայի պէտք կայ, կրնանք դատարանի առջեւ կանչել իր կարեւորագոյն երկասիրութիւնները: «Վերականգնումն Հայոց», «Հայք», «Հայկական Ճգնաժամ», «Հայ Յեղն», «Ակնայ Գաւառաբարբառն» որոնք հրատարակուած են, եւ անտիպ գործերէն՝ «Հայերէն Լեզուի Փիլիսոփայութիւնը» եւ

«Հեթում Առաջին», որոնց իւրաքանչիւրը Հայութեան դադաւարով սնանող հոգիի մը եփուկն արտադրոյթն է: Ասանկ մարդ մը Հայասէր կոչել գրեթէ ականջին տաւակ կը հնչէ. անոր Հայասիրութիւնը կամքի կամ ընտրութեան հետ գործ չունէր. մարդը բնադդով ու կիրքով Հայասէր էր: Անոր հոգեկան կազմը, մինչեւ ցյետին թելը, Հայ էր:

Ամենէն բնական բանն էր, որ ասանկ Հայ մը իր ազգին դատը օտարին առջեւ պաշտպանելու նուիրուէր բոլորասիրտ: Մեծ Զարդին լուրը զինքը 'ի նպաստ Հայ-կական փաստին ատենախօսական պայքարի մը մղեց այնպիսի ատեն մը երբ Հայ նահատակութեան պատմութիւնը լսելու յօժար Մամերիկացիներ քիչ կային այս երկրին մէջ: Անգղիերէնը եւ Գաղղիերէնը, զորոնք հաւասար ճշգրտութեամբ ու ճարտարութեամբ կը գործածէր, եղան երկու ազդեցիկ գործիքներ՝ Ամերիկեան սրտին մէջ բնակարան չինելու թուրք բարբարոսութեան անմեղ զոհերուն համար: Այդ շրջանի մէջ կ'իյնան իր երկու Անգղիերէն երկերը, Ֆէգքս Էպս-ուք Արմինիա եւ Պիյտինկ Արմինիա: Անոր բերանով ու գրիչով Հայ պերճախօսութիւնը

մեր անպատմելի մարտիրոսութեան համար հաղարաւոր ունկնդիրներ ապահովեց Ատլանդեանի ափունքին վրայ: Մենք այդ Հայանպաստ բրոբականտային արժէքը ժամանակին բաւական չկրցանք գնահատել:

1886-ի Յունիս ամսուան վերջին օրերուն մէջ կղերականներէ եւ աշխարհականներէ բաղկացեալ Հայ բաղմութիւն մը, Թուրք ջորեպաններու առաջնորդութեամբ, Այնթապէ կ'ուղեւորէր դէպի Մարաշ: Գրեթէ միջօրէի ժամն էր երբ կարաւանը հասաւ Ադ-Սուի եզերքը Պազարճըգի դաշտին մէջ որ իր անտանելի տաքութեամբ եւ անգութ մժղուկներով համբաւ չահած է: Զորեպանները պատրաստուեցան բեռերը քակել՝ բոլորովին աննկատ ընելով ուղեւորներուն միահամուռ թախանձանքը որ կը խնդրէին քիչ մը անդին ծառերու շուքին տակ հովանաւորեալ կէտ մը ընտրել: Ուղեւորներուն մէջ միայն մէկ մարդ գտնուեցաւ որ Թուրք տրամաբանութեան դէմ արժանաւորապէս բողոքելու համարձակութիւնը ունեցաւ: Տոքդ. Գաբրիէլեան, որ Գաղղիական գլխարկ 'ի գլուխն եւ մտրակ 'ի ձեռին կը հեծնէր վարձուած ձիու մը վըրայ, մօտենալով ջորեպանին, «Անօ'րէն,

պոռաց, դուն կը հոգաս անասուններդ եւ չես հոգար մեզ մարդիկը», եւ միանգամայն սկսաւ մտրակի տեղատարափ մը իջեցնել թուրքին վրայ: Մարդուն մէջ պառկող Հայ յեղափոխականը իր բոլոր հանգամանքներով 'ի յայտ եկաւ այդ բոսլէին: Թուրքին դէմ Հայը եւ բիրտ ոյժին դէմ բարոյական զօրութիւնը ահա կը ծառանար անոր անձին մէջ: Մարաշէ անդին ուղեկից եղանք ընդ երկար, այցելելով Զէյթուն, Կիւրին, Սեբաստիա, Թոքատ, Ամասիա, Մէրզիֆուն, Սամսոն, վերջապէս Պոլիս: Հոդ մաքսատան պաշտօնեան իմ սնտուկս խողարկելով գտաւ ու գրաւեց «Վերականգնումն Հայոց»-ի մէկ օրինակ՝ մինչ արգիլուած գրքին հեղինակը ճիշդ քովս կանգնած էր: Քանի մը օր յետոյ երբ ոստիկանատունը անոր հետքը գտաւ պանդոկին մէջ ուր սենեկակից էինք, գիշերով ճամբու գրինք զանիկա դէպի Վառնա ուրկէ ուղղակի եկաւ Նիւ Եորք:

Այդ օրէն անիկա յայտնի յեղափոխական գործիչ մը եղաւ արտասահմանի մէջ: Հոգւով ու մարմնով նուիրուեցաւ Հայուն քաղաքական փրկութեան գործին: Մշակուած միտք, զգայուն սիրտ, պերճաբան

լեզու եւ սահուն գրիչ, արդարութեան, իրաւունքի եւ ճշմարտութեան խորունկ գիտակցութիւն՝ Թուրք իշխանութեան դէմ անհաշտելի թշնամութեան եւ Հայ ճակատագրին մասին բարձր գաղափարին հետ միանալով, անոր անձնաւորութիւնը յոյժ եղական յեղափոխական ոյժ մը կացուցին Ամերիկահայ հասարակութեան մէջ: Ատենախօսական բեմին վրայ անմրցելի դիրք ունէր: Թշնամիներն իսկ կը խոստովանէին իր խօսքին ու խօսուածքին անդիմադրելի հմայքը: Անոր բերնով Հայութիւնը կը պատմէր իր ցաւը, կ'ողբար իր բաղդը, կը բացագանչէր իր բողոքը, կ'երգէր իր յոյսերը: 1891-ին հիմնեց «Հայք» կիսամսեայ հանդէսը, որուն խմբագրական եւ հրատարակչական բովանդակ ծանրութիւնը եօթը անընդհատ տարիներ իր վրայ կրեց, անձնական քանի մը բարեկամներու բարոյական եւ նիւթական աջակցութեամբ: Բառին ամենէն խոր իմաստովը յեղափոխական մ'էր մարդը: Իր հոգիին տիրական կիրքն էր Թուրքին անկումը եւ Հայուն կանգնումը:

Յեղափոխականն Գարրիէլեան, սակայն, ընդունելի չեղաւ յեղափոխական կուսակցութեանց: Նրկուքին միջեւ անջըր-

սկսեալ մը կար որ հետզհետէ լայնցաւ: Պատճառը զուտ անձնական հանգամանքներու եւ միջադէպերու մէջ փնտռելու նեղութիւնը քաջելու չէ: Սկզբունքի խնդիրը զանոնք իրարմէ կը բաժնէր: Գարբրիէլեան ժամանակակից կուսակցական շարժումներուն մէջ աւելի եռանդ կը տեսնէր քան ազգասիրութիւն: Իրեն թուեցաւ թէ օրուան կուսակցական գործելակերպը, գործիչներուն ազդակը ինչ ալ ըլլայ, պիտի առաջնորդէ Հայուն կոտորուելուն, ո՛չ թէ Թուրքին տապալումին: Հայուն փրկութիւնը՝ ըստ իր տեսութեան, չպիտի իրագործուէր ազգին նորանոր մարտիրոսացմամբ, հապա անոր ներքին ու խաղաղ աճումով մինչեւ այն տեն երբ միջազգային քաղաքականութիւնը իրական ազատագրութեան մը ճամբայ բանար մեր առջեւ: Կուսակցականութեան հոգին՝ այդ փիլիսոփայութեան մէջ ինքզինքը դատապարտուած զգալով, անոր հեղինակը ամեն տեսակ յարձակումներու նըշաւակ ըրաւ, մինչ ազգին լրջամիտ կարծուած մեծ դասակարգը տխուր տեսարանին չէղոք հանդիսատես ըլլալով բաւականացաւ:

Երկու տեսակ Հայ յեղափոխականութիւն կայ: Մէկը կուսակցականութիւն է, միւսը ազգասիրութիւն: Մէկը այս ինչ կուսակցութիւնը այն ինչ կուսակցութենէն վեր կը դասէ, իսկ միւսը ազգը ամէն կուսակցութենէ գեր ՚ի վերոյ կը բռնէ: Մէկը կը փնտռէ ազգին մէջ տիրապետել, միւսը կ'ուզէ ծառայել անոր եւ ձուլուիլ անոր մէջ: Գարրիէլեանի յեղափոխականութիւնը վերջին տեսակէն էր: Անիկա Հայութիւնը ամեն բանէ գերադաս կը նկատէր: Անոր մէջ յեղափոխականը ստորադաս էր Հայուն: Մարդը ամեն բանէ աւելի Հայ էր: Հայուն լեզուն, Հայուն պատմութիւնը, Հայուն նրկարագիրը, Հայուն հաստատութիւնները, Հայուն ճակատագիրը, — ասոնք իր հոգին գրաւած էին: Եթէ անոր կուրծքը բացուէր, հոգ ներսը քանդակուած պիտի կարգացուէր Հայ անունը:

Մ Ա Ր Դ Ը

ՖԻԶԻԿԱՊԵՍ աչքառու կերպարանք մը չունէր մարդը: Միջնահասակ, գրեթէ կարճահասակ, եւ նիհարակաղմ էր մարմինը: Սրածայր մօրուք մը կը ծածկէր կզակը, եւ առատ մազ՝ որ գրեթէ մինչեւ վերջը սեւ մնաց, կը պսակէր գլուխը: Ընդհանուր առողջութիւնը լաւ էր, բայց ո՛չ քաջառողջ ո՛չ ամբակաղմ կրնար կոչուիլ: Վերջին տարիներու մէջ մասնաւոր ջանք կը թափէր մեթոտով սահմանաւորելու իր սովորոյթները եւ զբաղումները, որպէսզի իր Փիզիքական ոյժը բաւէր գրական աշխատութիւններու զորոնք մահէն առաջ լրացնել կը դնէր:

Բնութիւնը՝ որ կծծիարար վարուած էր մարմինին հետ, առատաձեռնութեամբ օրհնած էր միտքն ու հոգին: Գլուխը, որուն ուղղահայեաց կեցուածքը ոմանց կը թուէր իբր նշանակ հպարտութեան, քանակով ու որակով պատուական ուղեղի մը շտեմարանն էր: Յստակ իմացականութիւն մը ունէր: Դիտելու, յիշելու, երեւակայելու եւ տրամաբանելու կարողութիւնները ցցուն էին: Գրելու եւ ատենախօսելու գեղարուես-

տը պայմանաւորող անհրաժեշտ ձիրքերը լեցուն չափով անոր մէջ կը բնակէին: Գեղեցիկին ճաշակը ունէր առաւելապէս: Գրիչէն եւ լեզուէն նախադասութիւնները գեղեցկապէս զգեստաւորեալ կ'արձակուէին: Ինչպէս ոճը նոյնպէս գիրը գեղեցիկ էր: Իր աշակերտութեան ատենը մշակած գեղազրուութիւնը մատերուն փակած մնաց մինչեւ վերջին օրը:

Մարդը չորս տարբեր ակերէ խմեց ջուրը որ իրմէ բղխող կենդանի գետ մը եղաւ: Ակնայ Ազգային Վարժարանէն առաւ Հայագիտութեան առաջին ճաշակը, որ վերջապէս զինքը Հայերէն լեզուի եւ պատմութեան մէջ հեղինակութիւն մը բրաւ: Այնթապի Ամերիկեան Գուէճին մէջ ուսաւ բնական գիտութիւններ եւ կատարեց ամբողջ բժշկական դասընթացը: Բարիզի համալսարանին բժշկական ճիւղին մէջ յաւելուածական ուսումներ կատարեց: Նիւ Եորքի Գօլըմպիա համալսարանին մէջ մասնաւոր դասընթացի մը հետեւեցաւ պատմական, տնտեսագիտական եւ ընկերարանական ուղղութեամբ: Այս զանազան վարժարանները ուր անունը երեք տարբեր լեզուով արձանագրուեցաւ, զինքը օժտեցին արհես-

տով մը որ իրենն ապրուստի միջոց եղաւ, եւ իմացական մշակոյթով մը որ զինքը Հայկական ասպարէզին վրայ գերազանց դիտող մը եւ հանրածանօթ ոյժ մը կացուցին: Անոր մէջ բժիշկը ընդ միշտ ազգային գործիչին ստորագրաս եւ սպասարկու մնաց: Ուրիշ մը բժշկական հմտութեան այդ նախանձելի մթերքը կրնար կիրարկել հարստանալու նպատակով: Իսկ Գաբրիէլեան նախընտրեց այնքան միայն կիրարկել իր արհեստը որքան անհրաժեշտօրէն պէտք էր սոսկ հաց մը ապահովելու համար, եւ իր ժամանակին ու ուժին մեծագոյն կոտորակը նուիրեց իր ազգին փաստը ջատագովելու Հայուն եւ Ամբրիկացիին առջեւ: Անոր օրինակը բացարձակ ներհակն է այն չէզոք Հայուն որ իր ազգին ցաւը մոռնալու աստիճան բազմադրազ է իր քսակը պարարտացնելու գործով, նաեւ այն կուսակցական Հայուն որ ազգին ցաւը իրեն դրամագլուխ մը ըրած է քաղաքական հրապարակին վրայ գործիչ մը հանդիսանալու սիրոյն համար:

Հայագիտութեան մէջ մասնագէտ էր անիկա: Բառը ընդարձակ իմաստով կը գործածենք: Հայուն լեզուն, մատենագրութիւնը, կրօնքը, կենցաղավարութիւնը,

ընտանիքը, բարքը, կառավարութիւնը, քաղաքական դատը, — այս ամենուն մէջ իսկատիպ, առողջ եւ առատ գիտութիւն ունէր: Գրաբար Հայերէնը այնքան քաջ ուսած էր որ այդ լեզուով կրնար խօսիլ: Օր մը անձամբ ունկնդիր եղայ իր խօսակցութեան Ազարիա էֆ. Դերձակեանի հետ (Ակընցի նշանաւոր վարժապետը որ իր ալ ուսուցիչը եղած էր): Անիկա Հայաստանի խորերուն մէջ եւ ինքնուսուցման մեթոտներով կատարած էր իր ուսումնասիրութիւնները, — ո՛չ թէ լեզուաբանական նուրբ գործիքներով կահաւորեալ արդի համալսարանի մը մէջ եւ միջազգային համբաւ ունեցող բրոֆէսորներու թեւին տակ: Այսօր Ամբրիկայի մէջ կրնայ գտնուիլ Հայ ոմն որ բազդատական լեզուաբանութեան մէջ զինքը գերազանցէ եւ Հայերէնի ծագումին գաղտնիքները աւելի խորապէս թափանցած ըլլայ. բայց մեզի ծանօթ Հայ մը չկայ որ իրեն հաւասարէր Հայերէնի ընածին գեղեցկութիւններուն ու ճոխութեան իսկատիպ գիտութեան մասին: «Ակնայ Գաւառաբարբառը» մէն մի էջի վրայ մեծ Հայագէտ մտքի մը ապացոյցը կուտայ: Ուեէ Եւրոպացի Հայկաբան ուսումնական միջազգային համբաւ պիտի չահէր եթէ այն երկին

745
 354
 81522
 A II

հեղինակը ըլլալու բաղդը վայելէր: Քանի որ լեզուի վրայ է մեր խօսքը, չմոռնանք ուշ հրաւիրել ոճին որ յստակութեամբը հիանալի է: Բառերը՝ գրելու ատեն գրիչէն, եւ խօսելու ատեն չրթունքէն, կը թռչէին անգիմադրելի թափով մը որուն գաղտնիքը ոճին թափանցիկ հանգամանքին մէջ փընտրուելու է: Մարդը պերճախօս էր՝ պարզախօս ըլլալուն համար: Ամեն նախադասութիւն թափանցիկ էր: Մէն մի խօսքի իմաստը անմիջապէս կը հասկցուի՝ լեզուն որքան ալ գրաբարախառն ըլլայ: Լեռնային հայելանման լճակի մը պէս վճիտ է արտայայտութեան եղանակը: Ինչ որ լեզուի վերաբերմամբ կ'ըսենք՝ նոյնքան ճշմարիտ է վերեւ մանրամասնուած Հայագիտական շրջանակներուն իւրաքանչիւրի մասին: Հայուն կրօնական, ընտանեկան եւ քաղաքական հաստատութիւնները երկարատեւ եւ մանրազնին ուսումնասիրութեան մը չնորհիւ իր մտքին անկապտելի ստացուածքը եղած էին:

Անոր բարոյական նկարագրին ամենէն ցցուն հանգամանքը արդարակորով արամադրութիւնն է, բան մը որուն պակասը ողբալիօրէն զգալի է մեր ազգային գործու-

նէութեանց մէջ: Մենք Հայերս առ հասարակ պատշաճութեան (էֆսիիտիէնսի) օրէնքին համեմատ կ'ուզենք վարել հաւաքական ձեռնարկները: Առաջին հարցումը բանի մը ստոյգ ըլլալը կամ չըլլալը եւ գործելակերպի մը ինքնին շիտակ ըլլալը կամ չըլլալը չէ: Կարծես չենք հաւատար թէ ճշմարտութիւնը ընկերական կեանքի եւ գործունէութեան շաղախն է: Համերաշխութեան գաղտնիքը սակարկութեան մէջ կը փնտռենք: Սկզբունքէ աւելի քաղաքականութենէ կ'առաջնորդուինք: Ազգային գործիչին ամենէն անհրաժեշտ բարեմասնութիւնը զմարդիկ սիրաշահելու ճարտարութիւնը կը կարծուի ըլլալ: Ուելիցէ կերպով մարդ սիրաշահիլ բարձրագոյն գիւտնագիտութիւն կը համարուի, իսկ ճշմարտութեան եւ սկզբունքի վրայ պնդող մարդը յամառ կը կոչուի:

Այս խորհելակերպին դէմ մ'շտնջենական բողոք մըն էր Գարբիէլեանի ազգային գործունէութիւնը: Ճշմարտութեան սէրը եւ արդարութեան զգացումը (երկուքը միեւնոյն բանն են) անոր մէջ անչէջ կիրք մը եղած էին: «Խաթեր համար» բան մը ընել չէր կարող: «Թալթիֆ ընելու» քաղաքա-

կանութիւնը իր հոգիին օտար ապրանք մըն էր: Ձէ թէ զիջում ընելով՝ հապա ճշմարտութիւնը խօսելով, չէ թէ բարեկամը փաղաքշելով՝ հապա արդարութեան զգացումին դիմելով, մարդոց հետ վարուելու կերպին կը հաւատար: Սկզբունքը չէր զոհեր ի սէր ժողովրդականութեան: Ճշմարտութիւնը քան յաջողութիւն գեր ի վերոյ կը բռնէր: Այս մէկ պատճառով է որ իր արարքներուն եւ մեթոտներուն փիլիքսոփայութիւնը ոմանց ըմբռնումէն բոլորովին վրիպեցաւ, իսկ ուրիշներ՝ որ մարդուն միտքը ըմբռնեցին, ընտրեցին անոր չգործակցիլ: Տեղ մը, օրինակի համար, կ'ըսէ. «Շատ բան կայ ընելու, բայց ամենակարեւոր է սնուցանել մեր ժողովուրդը ճշմարտութեան գիտութեամբ: Կարգ մը մեծ ճշմարտութիւններ կան մանաւանդ որ անոր իմացական եւ զգացական կեանքին տարբերն ըլլալու են: . . . Առաջինն այս իսկ է՝ թէ այն ժողովուրդը որ ճշմարտութեան եւ արդարութեան կողմն է պիտի յաղթանակէ վերջապէս»: Յայտնապէս, ով որ սանկ մտածել ու ասանկ գործել կը համարձակի այսօր, ակնկալելու է շատերու անհասկընալի ըլլալ եւ ուրիշ շատերու ան-

մատչելի մնալ:

Եթէ Գաբրիէլեան իր տարապայման (որպէս ոմանք պիտի որակէին) արդարասիրութեան պատիժը կրեց՝ հոս հոն խմբակներու ընկերակցութենէն եւ կարգ մը հասարակային գործունէութիւններէ դուրս մնալով, նոյն ատեն առաքինութեան բարձրագոյն վարձքը ստացաւ իր իսկ հոգիին մէջ՝ ճգնաժամային ըրպէսներու մէջ ՚ի հանդէս բերելով անյողդողդ քաջութիւն մը որ Ամերիկահայ տարեգրութեանց մէջ զինքը անգուգական դէմք մը կը կացուցանէ: Աչքի առնելով բողոքական չրջանակներու մէջ իր ժողովրդականութիւնը կորսնցնելու հաւանականութիւնը, 1889-ին հրատարակեց իր երկրորդ գրական աշխատութիւնը, «Հայ Բողոքականութեան Անցեալն ու Ապագան»: Իր տեսութիւնը շիտակ ըլլայ կամ ոչ, երկը աներկիւղ գրիչի մը գործն էր: Ո՞վ բայց միայն խորարմատ համոզումներէ եւ անխառն ազգասիրութենէ բռնուած արի մարդ մը կրնար հրատարակել «Հայկական Ճրգնաժամն եւ Վերածնութիւն»ը, որ կապոյտ երկինքէն ինկած շանթի տպաւորութիւնը գործեց արտասահմանիս յեղափոխական եւ չէզոք բոլոր շարքերուն մէջ 1905-ին: Յով-

Հաննէս Թաւլչանճեանի սպաննութիւնը Նիւ
 եորք քաղաքին մէջ Հայ դատութիւնը այնպիսի
 իրարանցումի, շփոթութեան, ահաբեկումի
 մատնեց որ նշանաւոր անձնաւորութիւններէ
 ոմանք վարանեցան նոյն իսկ յուղարկաւո-
 րութեան պաշտամունքին ներկայ ըլլալ:
 Այսօր նոր հիացումով մը կը կարդանք հան-
 դուցեալին յիշատակին կատարուած հոգե-
 հանգստեան պաշտամունքին առիթով Գար-
 րիէլեանի արտասանած «Ոճիրը» խորագրով
 ուղերձը: Քանի մը տարի առաջ ծագեցաւ
 հրատապ հարց մը թէ Հայ Ազգային Միու-
 թեան մարմնին մէջ Հայկ. Բարեգործական
 Միութիւնը բաղկացուցիչ տարր մը ըլլա՞յ
 թէ ոչ: Հանդուցեալ Տոքթ. Անդրանիկ Այ-
 վազեան անձամբ մեղի պատմեց թէ հարցը
 վճռելու համար կանչուած ընտրելեաց ժո-
 դովին մէջ միայն Գարրիէլեան իր համո-
 զումներուն քաջութիւնը ունենալով հարցին
 ժխտական կողմը պաշտպանեց՝ թէպէտ ին-
 քը անձամբ եւ ուրիշներ զաղափարով անոր
 համամիտ էին: Ահա՛ մարդուն նկարագրա-
 յին առիւծնութիւնը ապացուցանող շատ
 դէպքերէ մէկ երկու օրինակ: Տարիներ
 յետոյ բաները նոր դէպքերու լոյսին մէջ
 տեսնող մէկը կրնայ ապացուցանել թէ այս

ինչ եւ այն ինչ մասնաւոր դէպքերու մէջ Գարրիէլեանի տեսութիւնը շիտակ չէր: Այո՛, մարդս սխալական է, եւ Գարրիէլեան մարդ էր: Բայց կարելի չէ ապացուցանել թէ մարդը երբէք ժողովրդականութեան զոհեց սկզբունքը: Եւ ընդհակառակն՝ դիւրին է հաստատել թէ ամեն ատեն ՚ի գին ժողովրդականութեան կը պաշտպանէր սկզբունքը եւ իր համբաւը զոհելով կը փաստաբանէր արդարութեան դատը իր հասկեցած աստիճանով: Քաջ էր մարդը: Անոր փոքր մարմինին մէջ բնութիւնը կամքի հազուադիւտ տոկունութիւն մը եւ համոզումի անընկճելի արիութիւն մը ծրարած էր:

Մարդ կը զարմանայ ասանկ խառնուածքի մը մէջ նոյն ատեն գտնելով ասոր հակասական թուող բարեմասնութիւններ: Զոր օրինակ, քաղաքավարութիւն: Իր համոզումներուն մէջ անդրդուելի մնալով հանդերձ ընդդիմախօսին անձին հանդէպ օրինակելի քաղաքավարութիւն մը ունէր: Ճէնթըլմէն մըն էր մարդը: Նոյնքան մեծ էր ներողամտութեամբ: Բնաւ թող չէր տար վշտացեալ սրտին արտայայտուիլ անգուսպ լեզուով: Չեմ յիշեր պարագայ մը երբ ուրիշի վրայ աններող հոգիով մը ար-

տայայտուեցաւ: Հասկցած էր «Իրարու ներեցէք» պատուէրին նշանակութիւնը: Մըտերիմ բարեկամները միայն գիտէին անոր սքալին այս մեծութիւնը:

Արտասովոր ժամանակի մը մէջ կ'աղբինք: Շատ մարդիկ առաջնորդ հանդիսանալու մարմաջէն տարուած ըլլալով հոգեւոր արժէքները գնահատելու ողբալի անկարողութիւն կը յայտնեն: Ատենախօսը քաղաքագէտին հետ կը շփոթուի: Փառասիրութիւնը եւ ազգասիրութիւնը իրարու կը խառնենք: Ճշմարտութենէն տարբեր հիման մը վրայ կ'ուզուի հաստատել համերաշխութիւնը: Արդարութեան յստակ տեսութիւնը, ճշմարտութեան բուռն փափաքը, միջոցներու ընտրութեան մասին անրիժ խըղճմտութիւնը, անխարդախ ազգասիրութիւնը եւ ասոնց դրակից եղող ուրիշ բարեմասնութիւններ ողբալիօրէն կը պակսին բազում մարդոց որոնք կը ձգտին ղեկավարել ազգային նաւը: Ասանկ ատեն մը անպայման օրհնութիւն մըն է ազգին մէջ ունենալ բարոյական ողնայար ունեցող մարդիկ: Այդ մարդիկ, գործին գլուխը ըլլան կամ ոտքը, ուղի կրնան ցուցունել իրենց ժամանակակիցներուն: Դժբաղդաբար թուով քիչ են:

Այդ փողը, կարի փողը, ցեղին կը պատկանէր Գարրիէլեան: Իմացականապէս եւ բարոյապէս մեծ Հայ մըն էր: Թերութիւններ ունէր, տկարութիւններով պաշարուած էր, սխալներ գործեց: Բայց մեծ Հայ մըն էր: Երբ 1919 Յունիս 3-ին իր հոգին աւանդեց, Հայութիւնը մեծ եւ բարի ոյժէ մը զրկուեցաւ:*

*Մնած էր յԱկն, Հայաստանի Եփրատ Գետին եզերքը: Մեռաւ Ուիհաւքն (Weehawken), Ամերիկայի Հըտսըն Գետին եզերքը: Մարմինը թաղուեցաւ կրօլ Զըրչ գերեզմանատունը, North Bergen, New Jersey.

ԻՐ կրօնական գիտակցութեան մէջ մեծ տեղ կը բռնէր Հայ Առաքելական Եկեղեցին: Անոր մէջ ծնաւ եւ բաւական տարիներ անոր մէջ մնալ նախընտրեց, եթէ չենք սխալիր, իր հօրը եւ ընտանիքին Բողոքական հօտին հետ միանալէն ետքը: Անկէ բաժնուեցաւ այն ատեն երբ նոր համոզումները ուրիշ ընտրութիւն մը անհրաժեշտ դարձուցին: Սառն ցաւով ու սիրով բաժնուեցաւ, բարի որդիի մը նման որ իր մօրը տունէն կը դատուի նոր տուն մը կազմելու համար: Անոր հաղորդութենէն բաժնուեցաւ, սակայն նա մնաց իր պատկառանքի, երախտագիտութեան եւ դուրգութեանքի մշտնջենական առարկան: Իբր պատմութեան ուսանող մը անոր մէջ նշմարեց իր ազգին բազմադարեայ երկարակեցութեան գաղտնիքը: Իբր յեղափոխական ոմն Հայուն թէ՛ քաղաքական թէ՛ բարոյական փրկութեան անհրաժեշտ պայման նկատեց անոր տեւական կենսունակութիւնը: Մէկ խօսքով, նա իր աչքին երեւցաւ Հայ պատմութեան ամենէն պատկառելի, նուիրական ու հիմնական հաստատութիւնը:

Ըստ մասին այդ համոզումին վերա-
դրել պէտք է ծնունդը «Հայ Բողոքականու-
թեան Անցեալն ու Ապագան» երկասիրու-
թեան որ Պոլսոյ «Արեւելք» օրաթերթին մէջ
իրր յօդուածաշարք մը երեւնալէ ետքը
տետրակի ձեւով ալ տպուեցաւ: Հայ Բո-
ղոքական համայնքին մէջ իրական փոթո-
րիկ մը յարոյց այդ հրատարակութիւնը՝ որ
յանդգնաբար կ'առաջարկէր ներկայ Հայ
Ժողովական կազմակերպութեան տեղ հաս-
տատել Բարեկարգեալ Լուսաւորչական Ե-
կեղեցի մը որ Հայ ազգին մեծ զանգուածին
աւելի ընդունելի ըլլար քան անձէս բողո-
քականութիւնը որպէս է Հայ Ժողովակա-
նութիւնը կամ Երիցականութիւնը: Կարե-
ւոր Հայ Բողոքական անձնաւորութիւններ
նորեկ տեսութիւնը խստիւ պախարակեցին
«Աւետարեք»ի մէջ որ (կը կարծեմ) բուն
գրութիւնը մերժած էր հիւրընկալել, եւ ո-
րուն էջերուն մէջ ներկայ գրողը անիրաւ
կամ միակողմանի քննադատութեանց դէմ
մարդը պաշտպանեց: Անկէ ի վեր շատ տա-
րիներ անցած են, եւ այսօր անդրադառնա-
լով միջադէպին, որոշապէս կը տեսնենք որ
այդ խիզախ թելադրութիւնը՝ որ իր վրայ
բաւական սուղի նստաւ, Հայուն պատմա-

կան Եկեղեցիին սիրովը բարախող սրտի մը ծնունդն էր։ Հայ Առաքելական Եկեղեցին իր ծոցին մէջ քիչ զաւակներ կը պարունակէ որոնք զինքը աշխարհի ջերմապէս ու անկեղծօրէն սիրած են որքան սա Բողոքականը։ Թող, սակայն, ընթերցողը սխալ չհասկընայ՝ որպէս թէ մարդը իր Բողոքական դարձին համար կը ցաւէր։ Այդ տեսակ զղջում իր սրտին օտար էր։ Անիկա համոզուած Բողոքական էր զաւանանքով։ Երբ կրօնական զգացումները իր մէջ գիտակից հաւատքի փոխուեցան, խղճմտօրէն Ակնայ Աւետարանական Եկեղեցիին հետ միացաւ։ Ակն, Խարբերդ, Այնթապ, Բարիդ, դարձեալ Այնթապ, հոսակ յետոյ Ամերիկա իբր Բողոքական ոմն ապրեցաւ, եւ մեռաւ իբր անդամ Նիւ Եորքի Ֆիլթիզ Էվիլինիլ Փրէսպիթիըրին Եկեղեցիին, որուն հռչակաւոր երէցին, Անդղիացի Տօքթ. Ծ. Հ. Ծաւէթի, յափշտակեալ ունկնդիրներէն էր սովորաբար կիրակի օրեր։

Կրօնքը իր բարոյական կազմին մէջ էական տարր մը կը կազմէր։ Բնածին էր, ոչ ստացական։ Իր կրօնական կեանքը մանկութեան ժամանակէն կ'սկսի։ Տասներեք տարեկան էր երբ իր Նիկողոս եղբօրը խոր-

Հըրդակցութեամբ տունը սկսաւ ճգնաւորութիւն ընել գաղտ: 17 տարեկան հասակին մէջ ամիսը անգամ մը օր մը ծոմ պահելով, ամբողջ օրը աղօթքի կը նուիրէր առանձին Տափուռ լեռան վրայ: Այն տարիներու մէջ իր խորհրդածութեան եւ աղօթքի նիւթն էր՝ կարենալ ասլըիլ ո՛չ ինքը, հապա Քրիստոս իր մէջ: Կատարելութեան, անբիծ անմեղութեան, անթերի սրբութեան հասնելու համար կ'աղօթէր, կ'աղաղակէր, կը տաղնայէր, կը մարտնչէր: Ասանկ անցաւ պատանիին եւ երիտասարդին կեանքը: Չափահաս մարդուն փորձառութիւնը էապէս չէր տարբերեր ատկէ: Արդարեւ, Ամբերիկեան մթնոլորտին մէջ ծայրայեղ ազատախոհութեան հետ ՚ի հպում եկաւ. ատեն մը շատ կը սիրէր զՏօքդ. Սլայսըր իբր բեմբասաց, եւ թերեւս անոր համախոհներուն շատ խօսքերուն մտովին հաւանութիւն կուտար. բայց հիմնական հաւատալեաց մասին փոփոխութիւն մը չկրեց, եւ սիրտը իր բարեպաշտական սովորոյթներուն միշտ յարած մնաց: Աղօթքներ չէր ըսեր, հապա կ'աղօթէր: Աղօթքի մէջ երբեմն կը գօտեմարտէր Աստուծոյ հետ: Մեծ բաղձանքը այդ առաջին հին նիւթն էր, այսինքն՝ Անոր ներ-

կայութիւնը վայելել եւ Անոր հետ մտերիմ ծանօթութիւն ունենալ: Չեմ զարմանար որ ասանկ մարդ մը մայրաքաղաքին հսկայ քարոզիչներուն մէջէն իրեն երէց ըլլալու համար ընտրեց անոնց մէջ մտքով ամենէն մշակուած եւ սրտով ամենէն հոգեւոր եղողը:

Իր հաւատալեաց մասին զաղափար մը տալու համար հետեւեալ տողերը կ'ընդօրինակեմ 1917 Յունիս 10 թուականը կրող անձնական նամակէ մը.—

Մարդս հոգի ունի:

Հոգին կապրի մարմինին մահէն վերջ:

Հոգին, քէել անտեսանելի ու անմարմին է, գորութիւն ունի մարմիններու վրայ տպաւորութիւններ գործելու:

Աստուած կայ:

Աստուած մեր ազօթքը կը լսէ եւ պատասխան կուտայ. մեր արժանաւոր խնդիրներն կը կատարէ, պայմանով որ մենք յարատեւեմք, մեր ամենաբուռն եւ ամենատիրական իդան ըլլայ սուրբ ըլլալ եւ զԱստուած տեսնել:

Մահ չկայ: Եւ ես, որ առաջ մահուան գաղափարն ահռելի կը գտնէի, այժմ մահէն չեմ վախնար, եւ ոչ ուրիշ ոեւէ բանէ:

Անտեսանելի աշխարհը, սուրբերուն եր-

կինքը եթէ պտտած ըլլայի, ինչպէս պիտի հաւատայի, հիմայ այնպէս կը հաւատամ:

Զէ՛, այլեւս չեմ հաւատար քէ հոգի կայ, Աստուած կայ, յետ մահուան կեանք կայ, այլ գիտեմ, գիտեմ, գիտեմ:

Վերին վկայութեան մէջ ուշադրաւ կէտը սա է որ կրօնական հաւատալիքը՝ իմացական համոզումը գլած անցած ըլլալով, խոր գիտակցութեան այլափոխուած է: Մարդը այլեւս տրամաբանութեան զօրութեամբ չհաւատար, հապա հոգեկան փորձառութեամբ գիտէ ճշմարտութիւնները: Ուրիշ եւ երկու տարի եւս հին նամակի մը մէջ կ'ըսէր. «Քրիստոնէութիւնը հրաշք գործող կրօնք մ'է: Ասոր հիմա ամուր կը հաւատամ ա ն զ ա կ ա ն փորձառութեամբ: Մարդկօրէն անկարելին՝ կարելի կըլլայ Քրիստոսի հոգւոյն զօրութեամբ»:

Վիշտը իր առջեւ թանկագին ազգօգուտ փորձառութեանց դուռը բացաւ կրկին ու կրկին: Ամուսնական կեանքին առաջին տարիներուն մէջ իր բարի կողակիցը կորսնցնելու զգալիութիւնը ունեցաւ: Կինը, թէ՛ անուամբ թէ՛ նկարագրով Մարիամ ոմն, հեղահամբոյր դուստրն էր Նիկողոս Աղա ժամկոչեանի, Ակնայ ամենէն պատկառելի

ու իմաստուն դէմքերէն մէկը, իրական Հայ նահապետ մը: Խորտակեալ տունը այդպէս մնաց: Այրին երկրորդ ամուսնութեան մը վրայ լըջօրէն չմտածեց, հապա ողբացեալ ամուսինին յիշատակը իր սրտին մէջ մըշտադալար պահելով, նուիրուեցաւ երեսուն եւ եօթը տարի անընդհատ բանիւ ու արդեամբ սպասաւորելու Թուրքին լուծէն Հայուն փրկութեան դատին: Արտասահմանի Հայութեան, ՚ի մասնաւորի անոր յեղափոխական կոտորակին, կրօնական վիճակը մղձաւանջի մը ծանրութեամբ սիրտը կը տազնապէր ու կը ճնշէր: Առանց ուրանալու կրօնասէր յեղափոխական անհատներու գոյութիւնը, կը սոսկար տեսնելով որ կըրօնքը գործնականապէս կուսակցական շարքերէն դուրս ձգուած է: Ինքը բնազդով ու գործով թունդ հակաթուրք յեղափոխական մը ըլլալով հանդերձ, գրեթէ անգիտակցաբար հետզհետէ հեռացաւ շարժումէ մը որ կ'արհամարհէր, գոնէ կ'անտեսէր, եկեղեցիին հաւատքը որ մէկ ու կէս հազարամեայի ընթացքին մէջ աղբը բնաջնջումի վտանգին դէմ պաշտպանող մեծագոյն մէկ հատ ոյժը հանդիսացած է: Տասնարանեայ Օրէնքը ոտնակոխող ու եկեղեցիին պատմա-

կան դերը ուրացող ոեւէ ծրագիրը, որքան ալ ազգասիրական տարազով ներկայանար, իրեն թուեցաւ ստոյգ մահուան տանող ճամբան: Թէպէտ զէնքի դործածութեան կը հաւատար, հաստատապէս համոզուեցաւ որ սոսկ զէնքը — բիրտ ոյժի փիլիսոփայութիւնը՝ որպէս կըսենք այսօր — ազգը բարոյական, թերեւս ֆիզիքական իսկ, կործանումի պիտի տանի: Կանխադուշակեց թէ կուսակցական ոգին Համիտի ձեռքէն Հայը փրկել չկարենալէ զատ, նոյն ատեն Սատանային ձեռքը պիտի մատնէ զանիկա: Սոսկա՛յ:

Զգացումը մեզի օտար չկրնար ըլլալ: Զանիկա ճանչցողներուն թիւը այսօր արագապէս կը շատնայ: Ահա օրինակ մը: Ամերիկահայ կուսակցական օրկան մը քանի մը օր առաջ սոսկէս կը գրէր. —

«Կրօնքը պէ՞տք մըն է մարդկութեան համար թէ ոչ: Գիտե՞ք կրօն մը, որ պատուիրէ գողնալ, սպաննել ու ապստամբել մեծին դէմ, իշխողին դէմ: Բոլոր կրօններն ալ կը քարոզեն կուրուլթիւն եւ հետեւողութիւն, համակրութիւն եւ լռութիւն: Հարցնել թէ կրօնը պէ՞տք մըն է անհատին համար, կը նշանակէ հարցնել թէ՛ ստրկու-

Թիւն պէ՞տք մըն է մարդուն: Պարզ է որ այս հարցման պիտի պատասխանենք՝ ոչ: Մարդիկ կան, որոնք ստրուկ ըլլալու սահմանուած են կարծես . . . Ուղտերու կարաւանը առանց դաճաճ իշու մը չկրնար ճամբորդել: Կրօնասէր մարդոց մէջ կարծես ուղտի բնազդ կայ»: Այս հատուածին մէջ սեւագոյն բանը կղերին դէմ դործածուած անպատկառ լեզուն չէ. Հայ կղերը բաւական վարժուեցաւ Հայ մամուլին միջոցով էչ ու աւանակ կոչուելու: Ամենէն ահաբեկիչ բանը սա պարագան է որ յօդուածագիրը գողնալը ու սպաննելը թուլատրող, ոճրագործ դրութիւն մը կը ջատագովէ: Ուրիշ Հայ թերթ մը կիրականօրեայ դպրոցը կը հարուածէր՝ սա հիման վրայ որ հոգ Տասնարանեայ Օրէնքը կ'աւանդուի եղեր, եւ կը պարծենար թէ իր զաւակները պիտի մեծցընէ առանց թող տալու որ լսեն «Մի՛ սպաններ, Մի՛ չնար» եւ այլն պատուէրները: Եւ այս մարդիկն են որ անիրաւ լուծէն Հայութիւնը փրկելու, եւ փրկագործութենէն ետքը անոր ճակատագիրը ղեկավարելու, պաշտօնը գրաւել կը ձգտին: Ահաւոր է կացութիւնը:

Ինչ որ ոմանքս տարիներ ետքը սկսանք

իմանալ՝ Գարրիէլեանի յայտնուեցաւ ըս-
կիզբէն: Վտանգը տեսնելով դողաց ու պո-
ռաց՝ երբ շատ բարի Հայեր ի խոր քուն կը
խորդային: Մարդը երկու կերպով անկէ-
ներգործուեցաւ: Իր խորհուրդներու աշ-
խարհին մէջ կուսակցականութիւն եւ ազ-
գասիրութիւն իրարմէ միանգամ ընդ միշտ
բաժնուեցան, եւ սկսաւ մամուլով ու բեմով
ազգը զգուշացնել յեղափոխականութեան մը
դէմ որ իր հրամանները կ'ստանայ ոչ թէ
Հայութեան շահերէն, հապա կուսակցու-
թեան մը քմահաճոյքէն: Նոյն ատեն սիր-
աին մէջ ծնաւ նոր ու բուռն եռանդ մը Քը-
րիստոնէութեան հիմնական ճշմարտու-
թիւնները հասկնալու եւ հրատարակելու:
Անոր կեանքին վերջին տարիները իրակա-
նապէս հոգեւոր զարթնումի շրջան մը կազ-
մեցին: Սբ. Գիրքը, մանաւանդ Նոր Կտա-
կարանը, նոր ճաշակով մը կը կարդար ան-
յազարար: Ա. Ղ. Թ. քը ստուգապէս եղաւ
«Խօսք ընդ Աստուծոյ» ըստ Նարեկացւոյն:
Խնդրելու եւ առնելու անոյշ փորձառու-
թիւնները բաղմացան: Մեղքի դէմ իր մէջ
պայքարող գերբնական ոյժի մը իրազեկ ե-
ղաւ: Բարոյական ազատութեան նոր գի-
տակցութիւն մը ստացաւ: Այլասիրութիւ-

նը սաստկացաւ: Աւետարանչական աւիւն մը եկաւ իր վրայ: Հոգեւոր ուղերձներ ըսկըսաւ ընել Հայախօս եւ Ֆրանսախօս ժողովներու մէջ: Հոգեւորութիւն մը՝ որ ճաւէթի բոլոր քարոզներուն եւ աղօթքներուն ետեւը կը կենայ, իր փորձառութեան մէջ աստիճանաբար իրականացաւ: Եւ այս ամենը իր գիտակցութեան մէջ գործարանաւոր կապակցութիւն ունէր Հայուն ազգային փրկութեան գործին հետ, որուն երդուեալ ախոյեանն էր ամեն ատեն ու ամեն տեղ: Քաղաքական ազատութիւն մը՝ Քրիստոնէութենէ արձակուած, ո՛չ կ'ուզէր ո՛չ կ'ազնկալէր տեսնել: Նոր ու ազատագրուած Հայաստանի մէջ կը ցանկար տեսնել Մուհամմէտի լուծը փշրուած, իսկ Քրիստոսի Խաչը բարձրացած: Աստուածապաշտ ազգասէր էր:

Ահա աղօթք մը: «Հայր, կը փափաքիմ զՔեզ ճանչնալ մօտէն: Կը խնդրեմ զիս Քուներկայութեանդ կանչէ, եւ տուր ինձ Քուերեսդ դիտել եւ մտերիմ ծանօթութիւն ունենալ: Դուն անշուշտ կերպեր, հնարքներ ունիս այս շնորհքը ընելու: Ըրէ ինձի զայն»: Առանձնութեան մէջ ասանկ աղօթող մարդ մը թերութիւններ կրնայ ունե-

նալ, եւ երբեմն խօսքով կամ խորհուրդով
կրնայ մեղանշել. այսու ամենայնիւ Աստու-
ծոյ զաւակն է: Հրեշտակի կեանք չապրիր,
բայց քրիստոնէացեալ մարդու նկարագիրը
կունենայ: Ասանկ ոմն, դաւանութեամբ
լուսաւորչակա՛ն ըլլայ կա՛մ Բողոքական,
Առաքելական եկեղեցիի՛ն կը պատկանի:
Աստուծոյ հաւատացող, Քրիստոսը սիրող,
Աւետարանով սնանող է մարդը: Մեր տե-
սութեամբ, ասանկ էր մարդը: Հասարակ
իմաստով Հայ Քրիստոնեայ չէր, Քրիստոնե-
ա՛յ Հայ էր:

Ի՞ր հրապարակային կեանքը ուսուցչու-
թեամբ սկսաւ՝ Այնթապի Ամերիկեան Գո-
լէճին մէջ Հայկաբանութեան աթոռը դրա-
ւելով: Արդիւնքը՝ իր հմտութեան, եռան-
դին ու աշխատութեան այնքան անհամեմատ
էր, որ նախապատիւ համարեց (կը կարծեմ
երկրորդ) տարուան վերջը պաշտօնէն հրա-
ժարիլ: Օրուան թրքերէնի դասատուն, —
նախանձոտ ու չարամիտ ոմն — ուսանողա-
կան մարմինը իր պաշտօնակիցին դէմ նա-
խապաշարելով, մեծ դեր խաղաց դժբաղդ
դործին մէջ: Մեղքին գլխաւոր յանցանքը,
սակայն, միջավայրին վրայ բեռցուելու է:
Այն ատեն Գոլէճի շրջանակին որպէս նաեւ
քաղաքին Բողոքական հասարակութեան ող-
բալիօրէն կը պակսէր մայրենի լեզուին սէ-
րը: Հայերէնի դասը, կը համարիմ, Կ. Թ.
Գոլէճին մէջ կը բռնէր ինչ տեղ որ թրքերէ-
նը կը բռնէր Խարբերդի Արմինիա Գոլէճին
մէջ: Չէ թէ հաստատութիւնը թրքասէր
էր. ո՛չ երբեք: Չէ թէ ուսանողք թրքերէնը
աւելի կը սիրէին քան Հայերէնը. ո՛չ: Հա-
պա Հայերէնի մասին անտարբերութիւն մը
կը տիրէր: Ազգային լեզուն ուսանողական

սիրտը դրաւած չէր: Չէր ատուեր, չէր սիրուեր ալ: Ակնցի Հայկաբանը՝ բաղդի բերմամբ, այդ տեսակ դժուարին կացութեան մը մէջ ինկաւ, եւ ժամանակ մը անոր դէմ մաքառելէ ետքը ասպարէզէն քաշուեցաւ յուսաւրէս: Անկէ տարիներ ետքն է որ թէ՛ Հայ Բողոքական Ժողովուրդին թէ՛ Ամերիկեան Վարժարանին մէջ նոր սէր մը բռնկեցաւ, որուն պատիւը առաջնապէս կը պատկանի Հայ Առաքելական Եկեղեցիին եւ անոր հովանիին տակ հաստատուած ազգային վարժարաններուն:

Գաբրիէլեան Այնթապ եկաւ ուսուցանելու եւ ուսանելու կրկնակ դիտաւորութեամբ: Բժշկական ճիւղին ուսումնաւարտը եղաւ: Մէկ երկու տարի արհեստը Ակնայ մէջ դործելէ ետքը Բարիզ գնաց իր ուսումը կատարելագործելու: Անկէ հրաւիրուեցաւ նորէն Այնթապ՝ այս անգամ դասախօսելու համար բժշկական ճիւղին մէջ, ուր երկու տարի պաշտօն վարեց իբր ընկեր հոգակաւոր Տօքթ. Ծ. Տ. Շէփըրտի եւ ուրիշ դասատու բժիշկներու մինչեւ մեկնեցաւ դէպի Պոլիս՝ հոդ հաստատուելու դիտաւորութեամբ, եւ հոդ պիտի հաստատուէր՝ եթէ Ապտիւլ Համիտ եւ բաղդը այլապէս

տնօրինած չըլլային: Ամերիկա եղաւ իր բնակութեան վայրը եւ գործունէութեան դաշտը՝ 1886-ի ամառէն սկսեալ, եւ ուսուցիչը ու բժիշկը, երկուքը միանգամայն նըսեմացան մատենադրին քովը: Անիկա ճալատագրուած էր՝ լեզուով, մանաւանդ գըրիչով, խօսելու իր պատգամը եւ մատուցանելու իր առանձնայատուկ ծառայութիւնը ազգին ճգնաժամային շրջանին մէջ:

Անոր ստորագրութիւնը կրող տասներեք երկեր լոյս տեսած են, որոնց երեքը թարգմանեալ եւ տասը իսկատիպ աշխատութիւններ են. լեզուի տեսակէտէն՝ հինգը Անգղիերէն եւ ութը Հայերէն. նիւթի տեսակէտէն՝ չորսը բժշկական, երկուքը բանասիրական եւ եօթը զուտ ազգային-քաղաքական: Տրամաբանօրէն, միայն երկու բաժանում կրնանք որոշել, — Գիտական եւ Ազգային: Առաջին դասակարգէն են Ֆրանսերէնէ թարգմանուած երեք Անգղիերէն հատորները, — Սկզբունք Բժշկական Ախտաբանութեան (1901-ին), Վարակիչ Ախտեր (1903) եւ Սկզբունք Ախտաբանութեան (1910): Երկրորդ դասուն կը պատկանին իր բոլոր իսկատիպ աշխատասիրութիւնները, նոյն իսկ «Սեռային Առողջաբանութիւն»ը,

— Գիտական ուսումնասիրութիւն մը — որուն յայտնի նպատակը բարեծնութեան առաքինութիւնը Հայուն սորվեցնել է:

«Վերականգնումն Հայոց», իր անդրա-նիկ զաւակը, 1879-ին Կ. Պոլիս հրատարակուեցաւ Պօյաճեան տպարանէն: Եօթը տարի յետոյ օր մը Համիտ, մարդ խրկելով 'ի Պայպըլ Հաուս, ամբողջ տպագրութիւնը գրաւեց եւ «Մէարիֆ»ի արտօնութիւնը կըրող այդ գիրքը նշովեալ ցանկին մէջ դրաւ: Հին իմացական փրկիստիայութեան բաժանումներուն վրայ հիմնուած մատենիկ մըն էր, որ կը փաստաբանէր թէ մարդս, — զոր օրինակ Հայը — իմացականութեամբ, ըզգացումով եւ կամքով զարգանալու է: Թուրք մտայնութիւնը ասիկա վտանգաւոր ու «մուղիր» վարդապետութիւն մը համարեց:

«Հայ Բողոքականութեան Անցեալն ու Ապագան» որ լոյս տեսաւ 1889-ին նախ «Արեւելք» օրաթերթին սիւնակներուն մէջ, յետոյ գրքոյկի ձեւով, կը ջատագովէ սա դաղափարը թէ Հայ Բողոքականութիւնը՝ Ժողովականութեան կամ Երիցականութեան ձեւին տակ, այնքան ծայրայեղ դրութիւն մըն է որ բանաւորապէս չկրնար ակնկալել դարերէ ի վեր ծէսի ու ձեւի վարժուած ազ-

գի մը զանգուածը դարձի բերել. հետեւապէս պէտք է անկէ հրաժարիլ եւ անոր տեղ որդեգրել բարեփոխուած ժամագիրք մը եւ Մաշտոց մը: Առաջարկին վրայ գաղափար մը տալու համար, անկէ մէկ նախադասութիւն մէջ բերենք: «Թողունք Բողոքական Դրութիւնն եւ ընենք զոր ինչ կըսենք թէ մեր աւետարանասէր Հայեր պարտէին ըրած լինել . . . (եւ) առնունք մեր Հայկական Եկեղեցական դրութիւն ձեռք, բարեկարգենք զայն մինչեւ մէկ աստիճան եւ ընենք զայն մերն . . . (եւ) Հայրենի Եկեղեցին բարեկարգենք այնպէս եւ մեզ իւրացունենք այսօր, որում Լուսաւորչականք նայելով կարենան այսօր կամ մօտաւոր ապագայի մէջ ըսել՝ Ահա ինչ որ պէտք է մեզ»:

«Արուեստ Ատենախօսութեան» (1891)

Առողջանութեան եւ բեմբասացութեան վրայ դասագիրք մըն է: Հայերէն լեզուին ատենախօսական որպիսութիւններուն վրայ գեղեցիկ ներածութիւն մը ունի, առողջանութեան եւ ատենախօսական շարժումներուն վրայ հրահանգներ կը պարունակէ, եւ վերջին մասին մէջ արտասանութեան յարմար զանազան ընթերցումներ կուտայ, որոնց մէջ են Պէշիկթաշլեանի «Զէյթունցի Պա-

տանին» եւ նմանօրինակ հայրենաշունչ կը-
տորներ: Մատենիկը նուիրուած է ներկայ
գրողին:

«Լայֆ», Կիսամսեայ հանդէսը, 1891ին
ծնաւ եւ եօթը տարի ապրեցաւ: 1892-ի
Սեպտեմբերէն ետքը՝ երկիրը դարձած ըլ-
լալուս պատճառով, զանիկա կանոնաւորա-
պէս ստանալու բաղդէն զրկուեցայ: Հայ
յեղափոխականութեան պատմութեան մէջ
ինքնայատուկ շատ պատուաւոր անկիւն մը
լեցուց այդ թերթը: (Ողջ մնացած հատոր-
ները, որ սակաւաթիւ ըլլալու են, Հայ գրա-
դարաններու մէջ ապահով պահուելու են):
Անոր ողջամիտ, աներկիւղ, անձնագոհ ու
ազգասէր խմբագիրը միայն կրնար հեղի-
նակել յաջորդ երկը, որ անոր ազգային-
քաղաքական գրութեանց գլուխ գործոցն է:

«Լայկական Ճգնաժամն եւ Վերածնու-
թիւն»: Գործին արժէքը ըմբռնելու համար
պէտք է գիտնալ թէ Համիտեան Զարդէն
տասը տարի, եւ Ներիտասարդ Թուրք ըէժի-
մէն չորս տարի առաջ, հրատարակուեցաւ
հատորը: Անիկա արդար քննադատական
վերլուծում մըն էր յեղափոխական ծանօթ
քաղաքականութեան թէ Հայաստան շարու-
նակ Թուրքին դէմ ընդվզելու էր որքան ալ

անյոյս ըլլար ապստամբութեան յաջողութիւնը եւ որքան ալ ստոյգ՝ անդէն ժողովուրդին ջարդը: Այդ անխիղճ տեսութեան գէժ բողոքելով, գիրքը կը փաստաբանէ թէ Հայը՝ Թուրք իշխանութիւնը մահու հալի առեւելով հանդերձ, յաւէտ ներքին ոյժերու միջոցով հանդարտ մեթոտաւոր դարդացումի գործին նուիրուելու է՝ մինչեւ միջագային նոր կացութիւն մը Թուրքին անկումը եւ Հայուն ազատագրութիւնը յուսալի դարձնէ: Հոս հոն բառի կամ խորհուրդի թերութիւններ կրնան մատնանշուիլ. բայց վաւերական գէպքերու շարայարումը, զանոնք կիրարկելու մէջ ՚ի հանդէս բերուած ողջ մըտութիւն, կուռ արամախոհութիւն, բառերու ու ասացուածներու հիանալի արշաւ, անխարդախ ու բոցավառ հայրենասիրութիւն, ասոնք ամեն էջի վրայ կ'արտափայլին եւ մեր անձնուրաց վաստակաւորներու փոքր ցանկին մէջ ապահով տեղ մը կուտան արի հեղինակին: Հատուածներ կան որոնք գրեթէ մարգարէական ներշնչումով գրուած են:

«Հայ Յեղն» (1911) զանազան առիթներով խօսուած ուղերձներու հաւաքածոյ մ'է: Հատորը առաջին գլուխին վերնագիրովը

մկրտուած է, որ ուղերձներուն ամենէն երկայնը եւ կարեւորն է: Ուրիշ նիւթեր են՝ «Ամերիկահայք», «Հայ Որբերը», «Սասուն», «Զէյթուն», «Հայ Մայրը», «Ոճիրը», որոնք կը բաւեն ընդհանուր բովանդակութեան վրայ գաղափար մը տալու: «Հատորին խօսքերն, որպէս կըսէ յառաջաբանը, ճշմարտութեան փրկարար զօրութեան հաւատացողի մը սրտէն բղխած են: Հայ ինքնաճանաչութեան փոքրիկ մատեան մ'է ասիկա»: Այս որակումը բոլորովին ճիշդ է: Հայը իր բնածին ոյժերովը եւ ստացական տկարութիւններովը հոգ կը պատկերանայ ընթերցողին աչքին:

«Ակնայ Գաւառաբարբառն եւ Արդի Հայերէն Լեզուն», որ Բաղմալէպի մէջ մաս առ մաս երեւնալէ ետքը իբր գիրք Վիէննայի Մխիթարեան Տպարանէն հրատարակուեցաւ 1912-ին, իր մտքին բանասիրական կարեւորագոյն պատուըն է: Հայկական հնագիտութեան պաշարին վրայ առաջնակարգ յաւելում մը կընէ հատորը՝ ի լոյս բերելով գաւառի մը հասարակ աշխարհիկ լեզուն մէջ ծածկուած վաղեմի նրբութիւնները եւ հին Հայաստանէն ժառանգութիւն մնացած ընտանեկան եւ ընկերային սովորոյթներ եւ

ասացուածներ: Հայ բանասիրութիւնը անոր միշտ երախտապարտ պիտի մնայ հոն մթերուած գանձին համար: Երկը տիպար օրինակ մըն է, որուն համեմատ պարտին ուսումնասիրուիլ մէն մի Հայկական գաւառի բարբառը եւ բարքերը:

«Ֆէքս էպաւք Արմինիա» եւ «Պիլի-տինկ Արմինիա» Հայաստանի Մեծ Կոտորածէն ետքը (1895-ին եւ 1897-ին) հրատարակուեցան Հայկական Աղէտը Ամերիկեան ազգին տեղեկացնելու համար:

Եւ վերջապէս «Սեռայիմ Առողջաբանութիւն» (1915), որ նպատակ ունի երիտասարդութիւնը սեռային պղծութենէ զգուշացընելով եւ բարւոք ամուսնական յարաբերութեան գիտութիւնը աւանդելով Հայ ազգին վերածնութեան սատարել: Կ'արժէ նկատել յառաջարանը ուր հեղինակը յայտնապէս կը յայտարարէ թէ այս գիտական գործը «Հայկական Ճգնաժամն եւ Վերածընունդ»ի հետ սերտ աղերս ունի:

Անտիպ կը մնան չորս գրքեր, — «Հայերէն լեզուի Փիլիսոփայութիւնը», «Հեթում Առաջին» որ Տրամ է, «Գիտութիւն, Փիլիսոփայութիւն եւ Կրօնք», եւ «Մարդկային Մարմնոյն Հրաշալիքը»: Ունի նաեւ «Կեն-

սագրութիւն» մը եւ Անդղիերէն լեզուով Հայոց Պատմութիւն մը որուն վրայ երկու տարիէ ՚ի վեր բոլոր ուժով կ'աշխատէր: Այս վերջինը, զոր իր կարեւորագոյն աշխատասիրութիւնը կը նկատէր՝ նամակներէն դատելով, կը վախճամ կիսաւարտ մնացած է: Իր բարեկամներուն վրայ հայրենասիրական սլարտք մը կը ծանրանայ որ այս անտիպ գործերու տպագրական ծախքերը հայթայթելով ազգին նորէն լսելի ընեն ձայնը զոր մահը լռութեան դատապարտած է:

Մէկ դրքէ մի քանի մէջբերումներ կը բաւեն անոր կեանքին պատգամը հաղորդելու, զոր կը նախընտրենք իր իսկ բառերովը բանաձեւել:

«Հայը իր ազգային աւանդութիւններուն համար չատ նախանձաւոր է եղած: Իր թաղաւորութենէն երբեմն անցած է, բայց իր Հայութենէն՝ ոչ երբէք: Իր ազգային թագը երբեմն օտար իշխանի մը գլուխ դրած է, բայց յաջողած է այդ օտար գլուխը Հայացնելու . . . Հայը իր ազգային զգացմանց հուրին մէջ կը հալեցնէ օտար տարերն ու իր հետ կը ձուլէ»:

«Հայկական բարոյականին ծուծը ըն-

տանեկան սրբութիւնն էր, ամուսնութեան նուիրականութիւնը: Հայ կիներ համեստ էր ու Հայ երիտասարդը լրբութենէ զերծ: Քրիստոնէական կրօնը պատրաստ հող մը գլուխու Հայ սրտին մէջ: Անո՛ր համար Հայք եղան աշխարհի վրայ առաջին Քրիստոնեայ պետութիւնը: Ուշադրութի՛ւն կը հրաւիրեմ այս իրողութեան: Ընտանիքի գաղափարն ու նուիրականութիւնը փրկած է զՀայ Ազգը»:

«Հայը չդիտէ յուսահատիլ. անոր սիրտը լեցուն է կեանքով: Անիկա 2500 տարիէ ի վեր Հայկական լեռնադաշտին վրայ կեցած է, մէկ ձեռքը խոփ՝ միւս ձեռքը սուր, զարկած ու զարնուած . . . հիւրընկալ եղած օտարաց կամ ինքն յօտարութիւն գնացած, սովերէ, բարբարոսաց արշաւանքներէ, քաղաքակիրթ բանականներէ գետնատարած շատ անգամ, Պարսկին, Մակեդոնացւոյն, Հռոմէացեցւոյն, Պարթեւին, Արաբացւոյն, Յոյնին, Թուրքին հարուածներն կրած, բայց կ'ապրի դեռ . . . եւ Հայը նորէն ինքնօրէն ու ազատ պիտի ըլլայ, նորէ՛ն տի վերականգնի»:

«Կրօնքը, այն չափով որով ճշմարիտ է, ուժի աղբիւր մըն է: Անահիտի եւ Վահագն-

նի պաշտամունքը ուժաբեր եղած է մեր հեթանոս նախնեաց: Քրիստոնեայ Հայը իր բոլորանուէր պաշտամունքին արժանի Աստուած մը կը ճանչնայ այսօր, — եթէ չճանչնար, ճանչցընենք — եւ անոր սրտին մէջ Քրիստոնէական վեհ հաւատքը զօրացնել, հրաշագործ սէրը եւ անշիջանելի յոյսը տածել է ճշմարիտ հայրենասէրի գործը: Գիտցէ՛ք, ո՛ր հայրենասէրներ, թէ արդարութիւնը, մարդասիրութիւնը, ազգասիրութիւնը, բարոյական պարտաւորութիւնը գիտական ճշմարտութիւններ չեն, այլ անոնց նուիրագործումն սրտէն է, հաւատացեալ սրտէն, կրօնական զգացումէն»:

Վերջին մէջբերում մը.

«Հայե՛ր, Հայե՛ր, սիրեցէ՛ք զՀայաստան: Երկին ու երկիր, կրօն եւ բնազդ զայն կը հրամայեն ձեզ: Սիրեցէ՛ք զՀայաստան, զայն կը խնդրեն ձենէ անոր մատղաշ աղջիկներն եւ կիսամերկ հարսներն իրենց աւերակ տներէն եւ արիւնոտ դաշտերէն . . . Հայրենի բարձունքները պաշտպանելով զո՛հ գընացող առիւծասիրտ Սասունցիք, Զէյթունի լեռներուն վրայ գոռացող յաղթական Զէյթունցիք: . . . Սիրեցէ՛ք զՀայաստան՝ կը գոռայ քաջ Տիգրան: . . . Ռազմագէտ զօ-

բաւարաց եւ դիւանագէտ թագաւորներու բազմութիւն մը . . . Սահակ, Մեսրոպ, Եղնիկ, Ներսէս Շնորհալի եւ ամբողջ կաճառ մը Հայ հայրապետներու եւ լուսաւորիչներու ձայն կուտան ձեզի կոչելով՝ Սիրեցէք զՀայաստան»:

Եւ ճիշդ ասիկա է Գարրիէլեանի պատգամը: Անոր կեանքը, նկարագիրը, գործունէութիւնը միանուագ կը հնչեն՝ «Սիրեցէք զՀայաստան»: Հայաստան՝ ատենախօսութեան նիւթ մը չէ անոր՝ որպէս է ինքնակոչ առաջնորդներու. հապա կիրք է սրտին մէջ, հուր՝ հոգիին մէջ, բոց՝ բերնին մէջ, կայծ՝ գրիչին մէջ: Անոր Հայաստանը լոկ հող չէ, հապա յաւէտ մա՛րդ: Նա Հայութեա՛ն սիրոյն համար կը սիրէր զՀայաստան: Կը սիրէր ազգը: Կը սիրէր անոր լեզուն, անոր կրօնքը, անոր ընտանիքը, անոր մարդը: Կը սիրէր Հայը, եւ կ'ապրէր զանիկա ամենուն սիրելի ընելու համար:

ՀԱՅՈՑ ՆՈՐ ԵՐԳԸ

Ո՛վ ծիծեռնակ իմ հայրենեաց,
Հռուդելով երգէ դուն.
Երկար ամենն անցաւ գնաց,
Հայոց եկած է գարուն:

Եփրա՛տ, Արա՛ֆս, ամպերու պէս
Ալ մ'որոտաք գայրագին.
Սուգէն եկած է վերջապէս
Հայաստանի սուրբ Տիկին:

Ցնծութեան նոր երգ երգեցէք
Ծովաց ալիք մեծագոռ.
Ծափ գծափի ուժգին զարկէք,
Հայ անտառներ հարսնելոր:

Անճուն լուսի՛ն, շատ որոնեցիր
Նահատակաց ոսկորներ,
Զուարթ շողով այժմ ելի՛ր
Հարսնելորաց լեր ընկեր:

Ո՛վ վիպասան երգիչք Գողթան,
Որ լսեցիք շատ դարեր,
Հարս կը լինի Մայր Հայաստան,
Հնչեցուցէք ձեր փնարներ:

Ասողեր, լուսին եւ ծիածան,
Մասեաց գազաք պննեցէ՛ք,
Աստուած իջիր գՀայաստան
Ազատութեամբ պսակել:

Հայե՛ր, ժանտին լուծ փշրեցինք,
Այժմ ազատ ենք, ինքնիշխան,
Նախկին դրախտէն շատ գեղեցիկ
Եկե՛ք շինենք Հայաստան:

Հոն սէրն կապէ գեղբայր եղբօր,
Ապրինք սիրով միաբան.
Աստուած շրջիլ գայ ամէն օր,
Երկնից նման սիրէ գայն:

Մ. ՍՄԲԱՏ ԳԱՐՈՒԷԼԵԱՆ

2 Մարտ 1919
(Կոչնակ)

— June 3, 1919

offspring of the 2nd 1879

1891-1898. 7 yrs. Semi-monthly

3. *Myzomela leucotis*

Every 9 days 1911

(8)

Utz Rung German September 1912

(Zusatzblatt für das Protokoll)

3 f 2a-5 Change (merging)

60 specimens near (Pike) Chaparral West of Los Angeles
7 1891/2

Facts About Armenia 1895

Bleeding Armenia 1897

(5)

— Martyred Armenia

4 for type change requirement 1915

- Wm. H. W. S. & Co. Charters 1917

My Father's memorial day
May 1889

In.

A $\frac{\pi}{27518}$